

МУЗЕЙ І НАРОДНА ПВОРЧИСТЬ

Романа Кобальчинська

МИСТЕЦЬКЕ ОЗДОБЛЕННЯ РІЗДВЯНИХ СВЯТ НА БОЙКІВЩИНІ

З поміж усіх релігійних свят найбагатші на народні звичаї та обряди – різдв'яні. Вони вимагали багато святкової атрибутики. Свого часу Музей народної архітектури та побуту України спільно з Державним музеєм літератури України репрезентували виставку “Мистецтво різдв'яних свят Старосамбірщини”. Автор її Володимир Іванович Шагал, родом із села Клоковичів Старосамбірського району, що на Бойківщині.

Все своє життя Володимир Іванович пропрацював на місцевій меблевій фабриці. Нині він на пенсії. Та крім щоденної звичайної праці задля насущного, було і є у Володимира Івановича ще й заняття для душі. Він збирає по навколишніх селах пісні, записує обряди, спогади людей про минувшину. Із тих своїх записів він укладав альбоми: “Визначні місця Старосамбірщини”, “З минулого побуту”, “Старі господарські та громадські будівлі”, “Дитячі забави і забавки”, “Млинарство”, “Конопля – від стеблини до тканини”, “Старі пісні, співанки, гаївки, щедрівки”.

Частина творчого доробку етнографа-аматора присвячена мистецтву Різдв'яних свят. Упродовж віків український народ витворював особливий святковий світ звичаєвої різдв'яної атрибутики: зірки, звізди, ляльковий вертеп, шопки, дзвіниці, павуки. Усе це робив Володимир Іванович власноруч. Вони – результат його багаторічних досліджень по Старосамбірщині. (В основу цієї статті покладені розповіді В. І. Шагала).

Коли наставали різдв'яні свята і в надвечір'я сходила найясніша зоря, веселі ватаги колядників несли по всій Україні символ Різдва – зірку (звізду).

Звізди та зірки раніше виготовляла молодь шкільного віку. Дорослі парубки – пастирки, вертепи, шопки, кобилойки. Жінки робили павуки. Мистецькі вироби до різдв'яних свят готувалися заздалегідь. Іще за місяць до свят сільська молодь сходилася на спільну раду і вирішувала, що кожен з присутніх має робити. Адже, щоб виготовити, наприклад, ляльковий вертеп чи гарну звізду, потрібно було мати не лише матеріал, але й час.

Це мистецтво існувало з давніх давен. Воно передавалося з покоління в покоління. Одні навчалися в інших, намагаючись перевершити своїх вчителів, щоб саме їхні вироби сподобалися односельцям. Для дітей молодшого шкільного віку звізду або зірку робили батьки чи хтось із родини. Різниця між цими виробами лише у рогах. Зірки бувають шестикутні або восьмикутні (мають по шість, вісім рогів). Коли між тих рогів ставлять додаткові, то виходить 16 рогів. До них не прив'яжеш кутаса, бо вони не шпичасті. Зірки завжди багатогранні. Звізди ж круглої форми з багатьма

Майстер мистецького оздоблення Різдв'яних свят Володимир Шагал.

рогами. Від розмірів звізди залежить кількість рогів. У малої звізди — 12 рогів, у великої — 40 і більше. У звізд роги шпичасті, до них прив'язані кутаси. Зірки робляться з дерев'яних планок, а звізди з двох дерев'яних обручів, які беруть із старих решіт. Колись у кожній хаті були великі решета, якими пересівали зернові: жито, пшеницю. Сітки в таких решетах з часом псувалися, а лупи залишалися цілими. Слово “луп” походить, мабуть, від слова “лупати” (колоти), бо ці обручі були не різані, а колоті. Раніше не було фабричних решіт, виготовляли їх решетарі. Коли в якоїсь жінки продрівлювалося решето, вона його зберігала до Різдвяних свят, щоб віддати хлопцям на звізди. За радянських часів решетарі перевелися. Є лише фабричні сита для просівання муки. Із сита ж великої звізди не зробиш. Тож сьогодні вирізають фанерні обручі для звізд (4 см шириною). У деяких околицях робили тільки зірки, в інших — лише звізди. Такий розподіл подекуди зустрічається й сьогодні. Для малюків 4–5 років роблять маленькі зірки. Вони не освітлюються свічками, і не обертаються навколо осі. На Різдвяні свята дають дитині зірку і вона йде з нею до родини, до сусідів колядувати, за що отримує гостинця і чує похвалу. Є й сьогодні села, де майже кожна дитина дошкільного і молодшого шкільного віку ходить із такою зіркою.

Чим доросліша дитина, тим більша зірка. Менші зірки шестирогі, більші — восьмирогі. Діти від четвертого класу і далі ходять уже із зірками, які обертаються і освітлюються.

Кількість колядників залежить від віку дівчорі і відповідно від розмірів зірки. Дошкільники та учні молодших класів ходять з маленькою зіркою поодиноці. Середнього шкільного віку — по двоє. Ще старші носять велику звізду чи зірку і ходять по троє, четверо.

Колядники перед святами сходяться “на пробу”. Треба мати не тільки гарну звізду чи зірку, а ще й гарно колядувати. За гарну колядку господар не тільки дякував, а й добре платив. По деяких селах і сьогодні колядники роблять одну велику звізду. Вона така велика, що заледве може пройти через хатні двері. Звізда обертається, на ній малюнки за сюжетами Різдва Христового. Із такими великими звіздами ходили колись, а по деяких селах і тепер ходять парубки із сільськими музикантами. За коляду люди завжди платили грішми. Малі хлопчачки грішми ділилися порівну. Паруб-

ки заколядовані гроші віддавали на якусь громадську справу. Колись по селах були будинки “Просвіти” або, як їх ще називали, “Народні дома”. Тож заколядовані гроші призначалися для придбання книг та різних часописів. Бувало, що такі гроші йшли на допомогу студентам, інвалідам – січовим стрільцям.

Для виготовлення каркаса зірки брали два дерев'яні обручі з решіт. Щоб мати зірку великого діаметра обручі нарошують, оскільки одного решета для цього замало. Затим на обручах роблять позначки для встановлення патичків для рiг. Дiрки випалюють, бо свердло псує обруч, а розпечений дріт робить дірки гладенькими. Потім роблять перехрестя задньої стінки. Всередині перехрестя теж випалюють дірку для валка (його ще називають веретенем). Він тримає всю зірку. Всередині зірки є дірка для встановлення свічки. Малі зірки освітлюються однією свічкою, більші – двома, трьома. В обруч закладають патички для рогів. Насамкінець виготовляється передня стінка зірки – чотири перехрестя, із яких виходить вісім рівних частин. Ті перехрестя за допомогою патичків (платівок) укріплюють додатковими перехрестями – виходить зірка зі складним візерунком. Платівки на перехрестях скріплюються столярним клеєм або зв'язуються дротом. Зірку обклеюють папером. Спочатку задню стінку, потім передню. Нарешті до кінця рогів прив'язують кутаси.

До різдв'яних мистецьких виробів належать і шопки. Шопки є рухомі і нерухомі. У рухомих шопках паперові ляльки – персонажі Різдва Христового – рухаються. У нерухомих – стоять на місці. В рухомих шопках вони розміщені в один або й у два ряди. Ці ляльки колись повсюдно звалися пастирями, від слова “пастух”, бо із біблійних джерел в усіх шопках, вертепах та пастирках, окрім Ісуса, Марії, Йосипа та трьох царів, обов'язково були ще й пастухи.

Колись із наближенням різдв'яних свят в містах і містечках по крамницях з'являлося багато різноманітних товарів, присвячених народним різдвяним традиціям. Промисловці, сподіваючись на добру виручку, випускали до свят кольоровий папір. Його охоче купували селяни та міщани для виготовлення зірок, зірок, шопок, павуків тощо. Були ще у продажу “пастирі” – великі аркуші білого паперу, на яких зображалися кольорові малюнки людей, тварин, рослин – усі дійові особи Різдва Христового. Оскільки пастухи пасли худобу, то на малюнках обов'язково були ще вівці, осли та верблюди. Були й екзотичні дерева. Зображені на “пастирях” малюнки використовувалися у вертепах, шопках. Їх наклеювали на зірках, різдв'яних гарбузах, капицях. Потрібне вирізалось ножицями. Деякі селяни чіпляли аркуші пастирки на стіни, і то була святкова обнова для хати, радість дітворі. Коли прийшла радянська влада, не стало аркушів пастирки. Але вихід знаходили. Аркуші білого паперу фарбували гуашшю, кольоровою тушшю. По селах завжди були умільці, які гарно малювали.

У рухомих шопках ляльки прикріплялися до ремінця, захованого в щілинах підлоги. Той ремінець натягували на двох кілочках по краях шопки. За допомогою корби приводили в рух пастирку. Шопка освітлювалася двома свічками, які встановлювалися по її кутках. Стіни шопки, куполи даху обклеювали кольоровим папером, він добре просвічувався. З рухомими шопками ходили здебільшого по троє хлопців. Із зірками і зірками колядували під вікнами, а з рухомою шопкою заходили до хати.

Нерухомі шопки були більші й менші. З більшими колядували так само, як із зірками та рухомими шопками. Деякі колядники носили з собою й нерухомі шопки. Вони були без куполів, під дахом, покритим стріхою. Стріху робили із житнього колосся, стіни шопки із товстого паперу. Таку шопку освітлювали двома свічками. Для переносу шопки прикріпляли так звані “вуха”.

Вертепна зізда, виготовлена В. Шагалом.

На Різдвяні свята по селах можна було побачити й малі нерухомі шопки. До свят хтось із родини робив маленьку хатку. Робота була скоро і проста. Кусок дошки, чотири стовпчики, що прибивалися до дошки, яка служила підлогою, вгорі – стеля. Дах та стіни виготовляли із твердого паперу. Його робили чотирисхилим, покривали житнім колоссям. Зверху на дротику прикріплювали зірку. Вирізували її з картону. Щоб зірка була яскравішою, обклеювали “позолоткою” з цукеркових обгортки, шоколаду. У шопці знаходилася пастирка. Із такими малими шопками не ходили колядувати і в них не засвічували свічки. Тримали їх на столі як прикрасу. Після вечері вся родина залюбки колядувала до тієї шопки. У декого збереглися вони й понині. Є такі шопки й по церквах. Виставляють їх до Різдв'яних свят.

Були колись по селах та й по містах “лялькові вертепи”, щоправда менш поширені, бо їх виготовлення вимагало більшої праці та вміння. Крім самого будиночка (вертепу), робили понад двадцять ляльок, із таким вертепом на Різдвяні свята ходили троє хлопців. Двоє несли вертеп, третій у кошику ляльки. З вертепом по селу ходили від обіду до вечора. Якщо не встигали обійти село за один день, то ходили на другий і на третій день свят. Сценарій дійства лялькового вертепу був у кожній околиці свій. Різнилися й дійові особи. Вертепні сценарії для ляльок придумували самі майстри. На початку дійства у всіх вертепах йшлося про те, що Ірод, дізнавшись про народження Ісуса, дуже стривожився. Він наказав вбивати усіх дворічних дітей. Чорт та Смерть за такий вчинок карають Ірода. У цій сцені діють також ангел, пророк та воїн. Далі розігрувалися світські сюжети. Тут були різні ляльки: чарівниця, жид, циган тощо. У вертепах лялько-

ві персонажі співали жартівливих співанок (коломийки), був і веселий оповідач, який смішив публіку. Ті, що ходили по селу з вертепом, звалися вертепниками. Ляльковий діалог вели двоє хлопців, змінюючи голос. Для зручності ніжки вертепу склалися під його днищем. Для цього вони кріпилися на завісах.

Вертепники й ті хлопці, що ходили із шопкою, пастиркою чи зіздою, йдучи від хати до хати, дзвонили у невеличкий дзвоник. Дзвінок давав знати, що до хати наближаються гості – колядники...

У народі кажуть: “Що край, то звичай”. У деяких околицях колядували з “гарбузами”. Для цього брали старе негоже решето, луп його кололи навпіл, половинки склали так, що виходило два ширших круглих кола, складених навхрест. У перехрестях робили великі діри, у які вкладали валок або веретено. Низ веретена служив держакон гарбузові. Перехрестя решета на тому держаконі оберталося. З верхньої частини гарбуза в перехрестя вставляли у просвердлені дірки чотири патички. З тих патичків робили ріг.

Всередині гарбуза був пристрій, на якому можна було ставити свічку. Гарбуз та ріг обклеювали кольоровим папером. До рога прив’язували кутаса. Бувало, що гарбуз обклеювали аркушем пастирки. З таким гарбузом ходила колядувати лише мала дітвора, доросліші колядували зі зіздою та шопкою.

Були ще “дзвіниці” та “каплиці” – чотиригранні або шестигранні будиночки з дахом. Їхня дерев’яна конструкція обклеювалася різнокольоровим папером. Стіни пастирками. Малюнки здебільшого були купованими, а коли хтось у селі гарно малював – саморобними. Із дзвіницями та каплицями колядували так само, як зі зіздами. Вони також підсвічувалися свічками.

На Різдвяні свята колядують, а на щедрий вечір – щедрують. Щедрують тільки дівчата, але по деяких селах і хлопці. Щедрували завжди без зірок і зізд, але часом ходили із нерухомою шопкою. Існувала також традиція щедрувати з конем. Із товстої дошки вирізали конячу голову, нижню щелепу прикріплювали на завісці або на шматочковій шкірі, щоб кінь міг нею рухати. Одягали вуздечку. Через кільця вуздечки протягували повідки до щелепи коня, наче до вудила. Такого коня піднімали на жердині. Коли злегка смикали за вуздечку, кінь рухав щелепою. Щедрачки (чи щедрувальники) ставали під вікном хати і піднімали голову коня. Здавалося, що то щедрує кінь.

Побутує повір’я, що коли на Різдвяні свята, на щедрий вечір чи новий рік увійде хтось до хати з конем, то принесе щастя на цілий рік. Через це, мабуть, і щедрують із дерев’яним конем.

На Різдвяні свята ходили також у масках тварин: ведмедя, цапа, кози, корови. Різновиди масок залежали від традицій даного села. Маски вдягали тільки до родичів та знайомих, щоб повеселити себе й інших. Один з парубків надягав маску кози, а другий ставав господарем тієї кози – звичайним селянином, жидом, чи циганом. Єдиного сценарію дійства не було.

Кожен грав свою роль, як умів. Господар кози, завівши до хати, розхвалював її перед присутніми. Коза починала витівки: когось колола ріжками, тягнула щось зі столу, скакала, танцювала... Господарі хати давали козі якогось святкового гостинця. Подібні сценки розігрували і з іншими тваринами.

Був ще звичай на Різдвяні свята “ходити з кобилою”. При цьому голову коня вирізували з дошки, гриву робили з конопляної пряжі. Прив’язували таку кінську голову до пояса. Той, хто “сидів” на “кобилоці”, переодягався на козака. Він мав довгі вуса, баранячу шапку, жупан або свиту. З “кобилою” ходили тільки по знайомих та рідні. Платні за це

не брали, лише частувалися. Існувала особлива приспівка для їзди на “кобилойці”.

Госа, гой саса.
Кобилойка наша.
У нашої кобилойки
Золотії підковоньки,
Солом'яна вузда.
Кобилойку осідлав,
В вашу хату прискакав,
Щоби вас повіншувати:
Щастя й долі побажати
На многії літа.
Без кобилойки нігде
Вам робота не піде

І у лісі, і у полі,
І у мандри й на весілля
Кобилойка завезе.
Як вороги – супостати
Схочуть нас завоювати,
Шаблю в руки й на війноньку,
Гей, вйо, сива кобилойко!
А як з війни повернуся,
Треба буде оженюся.
Буду жінку в хаті мати,
Кобилойку шанувати.

Так співаючи, скакали по хаті. Розказують, що “кобилойка” в деяких селах збереглася до Другої світової війни. Слова і мелодія до “кобилойки” в різних селах були одмінні. Колись ставили ялинки тільки до Різдв'яних свят, однак у селах дуже рідко. Ялинкові прикраси були дуже дорогі, а селянинові завжди бракувало грошей. Коли ж і ставив хто ялинку, то всі прикраси на ній були саморобні. Окрім ялинок, до свят виготовляли “павуки”. Займалися цим переважно жінки та дівчата. Для цього брали найгрубіші стебла житньої соломи і виготовляли з них шестигранні кубики, перев'язуючи їх ниткою стебла. В'язали сім невеликих кубиків і один більшого розміру. Затим різали кольоровий папір на стьожки, один бік насікали і обгортали ними стебла. Менші кубики прив'язували до кутів більшого кубика. З'єднані таким чином кубики підвішували до стелі. До кубиків чіпляли саморобні паперові прикраси – фарбовані шишки, горіхи. До кутів кубиків ще прикріплювали маленькі свічки, щоб освітити павука.

Робили павуки й круглої форми (називали їх ще “їжаками”). Голкою з ниткою пронизували картоплину і підвішували її до стелі. У картоплині робили дірки, в які встромляли житні стебла з колосками. Ті стебла підстригали пучечками і накручували на них позлітки. З кольорового паперу вирізали пелюстки квітів та листочки і прикріплювали їх до стебел павука. Виходив круглий букет квітів. Була то краса проста і дешева, висіла вона в хаті не довше місяця. На Тернопільщині з такими павуками (їжаками) ходили навіть колядувати.

Про походження “павука” в народі існує така легенда. Мати Ісуса Христа, втікаючи з ним від переслідувань царя Ірода, стомлена дорогою, вирішила відпочити. При дорозі вона побачила вхід у печеру. Тільки-но зайшла в печеру, як десь узявся павук і швиденько заснував своєю павутиною вхід. Воїни царя Ірода підійшли до печери, але, побачивши павутину, нічого не запідозрили. Так павук, стверджує легенда, врятував життя Ісусові. В пам'ять про цю подію в народі повелося виробляти “павуки”.

До Різдвяних свят селяни завжди любили зробити в своєму домі якусь обнову чи прикрасу.

Київ

ХРИСТОС

На скрипт не склавши й куцого рядка,
З метким стилетом будучи в розлуці,
Підняв Христос найбільшу з революцій
Якій дзвенить прослава гомінка.

Снажної віри збурена ріка
Тече потужно в radoшах і в муці.
Ні Магомет, ні Будда, ні Конфуцій
Не згасять згаги, що гуде, палка.

Неповториме арамейське слово
Несли апостоли в широкий світ,
Щоб вічна правда сяяла святково.

І взяв назавжди Божий Заповіт
На тло скрижаль, сумирне і пречисте,
Твоє навчання, всемогутній Христе.

Вифлеєм,
17 серпня 1966 р.

Яр Славутич